

Elmira Əliyeva
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ ABBREVIATURALARIN İŞLƏNMƏ SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: qrafik abbreviaturalar, leksik abbreviaturalar, ekstralingvistik faktorlar, lingvistik faktorlar, danışıq abbreviaturaları

Key words: graphic abbreviations, lexical abbreviations, extralinguistic factors, linguistic factors, colloquial abbreviations

Ключевые слова: графические аббревиатуры, лексические аббревиатуры, экстралингвистические факторы, лингвистические факторы, разговорные аббревиатуры

Müasir dillərdə abbreviaturaların meydana gəlməsi yeni hadisə deyildir. Hələ qədim romalılar yüz rəqəmini **C (centum)**, mini **M(mille)** kimi işarə edirdilər. Sonralar latın dilində xüsusi adlar qısaldılmağa başlandı, məsələn, **Antoine – Toine, Nicolas – Colas, Elisabeth-Elise, Marguerite – Margo** şəklində, **N.B.** və **P.S.** isə Kral və Papa dəftərxanasını göstərmək üçün işlədilir. Fransada **L.M.** – Leurs Majestes, **N.S.-nos seigneurs, S.S.-Sa Saintete** əvəzinə işlədilir [14, s.11].

Abbreviaturaların yaranma və inkişaf etmə tarixini şərti olaraq üç dövrə bölmək olar:

- 1) Qədim Roma və yunan dövrü;
- 2) İntibah dövrü;
- 3) XX əsr;

Abbreviaturalar ingilis dilində hələ erkən əsrlərdə müxtəlif əlyazmalarda işlədilməyə başladı. Qədim ingilis dastanı Beowulfda müxtəlif abbreviaturalar işlədilmişdi. Məsələn, **7** və ya **& və (and)**, **y** isə **since** bağlayıcısının əvəzinə yerə qənaət etmək məqsədilə işlədilmişdi.

XV və XVII əsrlərdə ingilis dilinin formalaşdırılması dövründə abbreviaturaların istifadəsi geniş vüsət aldı. Əvvəlcə abbreviaturalar müxtəlif işarələrlə təqdim edilirdi. “**er**”-o ilə işarə olunurdu, məsələn,

Masto-master, exacobate-exacerbate. 1503-cü ildə nəşr edilən Oxford University Register-dəki nümunəyə baxaq:

Masto subwarddeno y omede to you. And whero y wrot to you the last wyke that y trouyde itt good to differro thelectiono ovo quidenao tinitats y have be thought me syno that itt will be theno a howte mydsomo [14, s.2].

Orta əsrlərdə abbreviaturalardan, əsasən, akademik mətni əl ilə köçürən adamlar vaxt itkisinə yol verməmək üçün istifadə edirdilər. 1830-cu illərdə ABŞ-da Boston şəhərindən başlayaraq abbreviaturalar yayılmağa başladı. “Müasir etimologiyanın atası” adlanan C.Tolkin, onun dostu C.Leyuis və İnkling qrupu kimi tanınan Oksford ədəbiyyat qrupu bunun təsadüfi olduğunu öz əsərlərində qeyd edirdilər. Lakin ABŞ-da abbreviaturaların işlədilməsi bir növ dəb halını aldı və məhz bu dövrdə “**OK**” (all correct) ifadəsi kütlə tərəfindən geniş işlədilməyə başlandı.

Ellin-Roman dövründə bir sıra elm adlarını bildiren xüsusi leksik vahidlər yarandı. Həmin dövrdə qrafik abbreviaturaların da əsası qoyuldu.

Qrafik abbreviaturalar yalnız yazıda işlənən və xüsusi səsənmə formasına malik olmayan abbreviaturalar idi. Bir çox dilçilər qeyd edirlər ki, qrafik abbreviaturaların yaranma tarixi yazının özü qədər qədimdir.

A.Barannikov abbreviaturaların yaranması prinsipindən bəhs edərkən haqlı olaraq qeyd edir ki, təsadüfi morfem ilə sözlərdən yeni sözün düzəlməsinə gəldikdə onlar əlifbanın özündən də və ya eramızın özündən də qədimdir [14, s.7].

V.Borisovun fikrincə, abbreviaturalar hələ xristianlığın yayıldığı dövrlərə təsadüf edir.

Başqa mənbələrə görə isə, qədim hind dilçiliyinin nümayəndəsi olan Paninin qrammatikasında abbreviaturalardan istifadə edilmişdir.

Filoloji dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafı dövründə akademik Britan dilində abbreviatura işlətmək dəbdə idi.

İntibah dövründəki inqilablar, elmdə olan yeniliklər, terminlərin yunan və latın dilində, həmçinin milli dildə ifadə edilməsini şərtləndirdi. Bu dövrdə latın və yunan dilindən alınmış sözlərə edilmiş qısaltmalar bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır. Məsələn, **cos-cosinus, sin-sinus** və s.

Orta əsrlərdə Qısa Oksford lüğətində bəzi qısaltmaların adı verilmişdir. Məsələn: **Mr. (master)- 1447-ci il, Mrs. (Mistress)-1582, a.m. (ante meridem)-1600.**

Orta əsrlərdə ingilis dilində **rep.** (reputation-reputasiya), **pos** və ya **pozz** (positive-pozitiv, müsbət), **mob** (latın mənşəli söz mobile vulgus – kütlə) kimi abbreviaturalar çox işlədilməyə başladı. Doğrudur, tarixi inkişaf nəticəsində bəzi abbreviaturalar köhnəlmiş və dilin lüğət tərkibindən çıxmışdır, lakin bəziləri, məsələn, **mob** dilin lüğət tərkibinə daxil olmuş və bu gün də işlədilməkdədir.

C.Svift və C.Addison kimi puristlər ingilis dilində abbreviaturaların işlədilməsinin əleyhinə idilər. Lakin nə onlar, nə də digər dilçilər abbreviaturaların dildə işlədilməsinin qarşısını ala bilmədilər [14, s.12].

Məşhur amerikalı dilçisi H.Menken qeyd edirdi ki, amerikalılar mürəkkəb sözləri sadələşdirərək O.K. (oldu, bu abbreviaturanın yaranma tarixçəsi mübahisəlidir;), N.G. (no good-düz deyil;), P.D.Q. (pretty damn quick-çox tez) kimi abbreviaturalar işlətməyə başladılar və bu ilk respublika yarananda abbreviaturalar artıq geniş yayılmağa başladı [14, s.9].

Digər amerikalı dilçi A.Markvardt bəzi abbreviaturaların yaranma vaxtını da qeyd etmişdi. Məsələn, **Phone** < ‘telephone’ (1886); **fan** < ‘fanatic’ (1896); **gym** < ‘gymnasium’ (1897); **gas** < ‘gasoline’ (1905); **movie** < ‘moving pictures’ (1906).

Əgər qrafik abbreviaturalar hələ orta əsrlərdə yaranmışdısa, XIX və XX əsrlər leksik abbreviaturaların istifadəsinin artması ilə fərqləndi və inisial abbreviaturalar məhsuldar söz yaradıcı vasitələr sırasına daxil oldu, akronimiyalar isə cəmiyyətdə yaranan çox sayda informasiyaya cavab reaksiyası oldu [14, s.7].

XIX əsrin II yarısında inisial tipli abbreviaturalar yayılmağa başladı. 1886-cı ildə ingilis dilində ilk qısaltmalar lüğəti tərtib edildi. Lüğətə o zaman çox istifadə edilən 2500 abbreviatura daxil idi. Leksik abbreviaturalar çox sürətlə yayılmağa başladı və nəhayət, abbreviaturanın yeni növü olan akronimiya yarandı.

Yeni yaranan abbreviaturanın belə tez yayılması və məhsuldar olması bir çox dilçilərin diqqətini cəlb edirdi. O. Yespersen "A Modern English Grammar on Historical Principles" kitabında yazır ki, qısaltmaların digər dillərdə də paralel formaları vardır, lakin heç bir dildə ingilis dilində olduğu kimi deyil. Onlar doğrudan da ingilis dilinin bu mərhələdə inkişaf etdiyini göstərirlər [6, s.533].

İkinci dünya müharibəsindən sonra britaniyalılar qeyri-formal yazıda abbreviaturalardan sonra nöqtə və digər durğu işarələrinin istifadəsini azaltmağa başladılar. Amerikalılar isə, onların əksinə olaraq, durğu işarələrinin istifadəsini saxladılar. Buna klassik nümunə olaraq Britaniyanın Gizli Agentlər Təşkilatı sözünün (British Organisation of Secret Agents) daxilində vergül işarəsinin qoyulmasını göstərə bilərik: "Specil Operations, Executive"- "S.O.,E". Qeyd etmək lazımdır ki, bu abbreviatura 1960-cı illərdən sonra bu formada yazılır.

Abbreviaturaların yazılışı ilə bağlı bir sıra məsələlər illərlə həll edilməmiş qaldı. Britaniyada hansı iki sözü ifadə edən abbreviaturadan sonra nöqtə işarəsi qoyulması və ya qoyulmaması mübahisə doğururdu. Lakin Amerika mətbuatında Birləşmiş Ştatlar sözü iki nöqtə ilə (U.S.), digər sözlər isə (məsələn, personal computer-PC, televiziya (TV) nöqtə işarəsi yazılmadan işlədildi. Bir çox Britaniya nəşrlərində artıq nöqtə işarəsi işlədilməməyə başlandı. 1960 və 1970-ci illərdə iqtisadi məqsədlər üzündən durğu işarələrinin abbreviaturalarda işlədilməsi minimuma endirildi.

1990-cı illərdə mobil telefon və internet vasitəsilə ünsiyyətin artması danışq abbreviaturalarının (colloquial abbreviation) artmasına yol açdı.

Abbreviaturaların yaranma səbəblərinə gəldikdə, onu bildirmək lazımdır ki, müasir dilçilikdə abbreviaturalar ilə bağlı iki əsas problem mövcuddur. Bunlardan birincisi abbreviaturaların yaranma səbəbləri, digəri isə onların hansı vasitələrlə yaranmasıdır.

Birinci problemlə bağlı bir çox araşdırmalar aparılmışdır. İkinci problem haqqında isə bunu demək olmaz. Lakin hamıya çox yaxşı məlumdur ki, abbreviaturaların yaranma vasitələrini bilmədən onların inkişaf tendensiyalarını da təsvir etmək mümkün deyil.

Dilçilikdə abbreviaturaların yaranma səbəblərini şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

- 1) ekstralinqvistik;
- 2) linqvistik;

Ekstralinqvistik səbəblərə ictimai-siyasi faktorlar aiddir. Bir çox dilçilər abbreviaturaların yaranmasının səbəbi kimi müharibələri, elm və texnikanın inkişafını, inqilabları, teleqrafın yaranmasını, aksioner, həmkarlar təşkilatının yaranmasını, idmanın və idarəetmənin inkişafı və s. bu kimi ictimai-siyasi hadisələri göstərirlər [14, s.24].

Yuxarıda sadalanan hadisələrin abbreviaturaların yaranmasında ekstralinqvistik faktor olması bir çox dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Tamamilə aydındır ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə, elm və texnikada yeni-yeni nailiyyətlər əldə edildikcə, onları ifadə etmək üçün yeni anlayışlara ehtiyac olur və bu ehtiyacların müəyyən bir qismi abbreviaturaların hesabına təmin edilir.

Q.Solqanik belə hesab edir ki, elmi-texniki tərəqqi və sosial inkişaf kommunikasiyanı asanlaşdırmaq üçün yeni-yeni sözlərin yaranmasını şərtləndirir [14, s.96].

Ekstralinqvistik faktorların dilin inkişafına təsir göstərməsi böyük və mürəkkəb problemdir və çoxdan linqvistlərin diqqətini cəlb edir. Burada əhəmiyyətli olan abbreviaturaların yaranma mexanizmidir, məhz onun köməyi ilə dil öz daxili imkanları hesabına cəmiyyətin inkişaf və tərəqqisi əks etdirmək üçün abbreviaturalar yarada bilər.

Abbreviaturaların yaranmasının ikinci səbəbi kimi, dilçilər kommunikaqların nitq vərdişlərinin ümumiliyini, danışanın dil vərdişlərindən istifadə tezliyini, istifadə edilən terminlərin stereotipliyini göstərirlər [14, s.6].

P.M.Karaşuk linqvistik səbəblərə kontekst, kommunikaqların ümumi dil vərdişlərinin olmasını, istifadə tezliyini və istifadə edilən leksik vahidlərin stereotipliyini aid edir [6, s.194].

Abbreviaturaların vaxta və ya yerə qənaət etmək üçün işlədilməsi səbəbini bir çox dilçilər bölüşür. İstər rus, sovet, istərsə də xarici dilçilər (İ.A.Boduen de Kurtene, L.Şerba, E.Polivanov, A.Martine, T.Paul və b.) abbreviaturaların az vaxt və zəhmət sərf edərək çox informasiya vermək qadirdə olduqları fikrini bölüşürlər.

A.Martine belə hesab edir ki, cəhdlərə qənaət dilin təkamülünün əsasını təşkil edir. "İnsanın ünsiyyət tələbatlarının daim bir-birinə qarşı zidd olması və onun öz əqli və fiziki cəhdlərini minimuma çatdırmaq cəhdləri dildəki dəyişikliklərin aparıcı qüvvəsidir. Burada, digər hallarda olduğu kimi, insanın davranışı az güc və ya qüvvə sərf etməklə öz qarşısındakı məqsədə çatmaqdır [14, s.532].

Dil vasitələrindən qənaətli istifadə prinsipinin məğzi ondan ibarətdir ki, az vaxt və vəsait sərf etməklə daha çox informasiya ötürmək mümkündür. Bu zaman dil öz kommunikaqlı funksiyasını yerinə yetirmiş olur.

İ.Arnold belə hesab edir ki, ingilis dilində abbreviaturaların belə çox geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri də alınma sözlərin bu dildə assimilyasiyaya uğramasıdır, bunun nəticəsində alınmış sözlər səs tərkibinə görə ingilis dili üçün xarakterik olan monosilabizmə yaxınlaşırlar [3, s.17].

Y.Polivanovun fikrincə, dil vasitələrindən qənaətli istifadənin məğzini az vaxt sərf etməklə maksimal dərəcədə çox informasiya verə bilməkdir. Başqa sözlə, dilin kommunikaqlı funksiyasını artırmaqdır [13, s.29].

M.Şlaux müasir ingilis dilində abbreviaturaların alman və rus dillərinə nisbətən az olmasını, ingilis dilində fleksiyaqların az olması ilə əlaqələndirir [10, s.34].

K.Şelyaxovskayanın fikrincə, abbreviaturaların yaranmasının əsas səbəblərindən biri informasiyanın həddən artıq olmasıdır [8, s.19].

Abbreviaturaların yaranma səbəblərindən bəhs edərkən D.Alekseyev qeyd edir ki, əgər hesab etsək ki, abbreviaturalar vaxta və kağıza qənaət etmək üçün yaranıb səhv etmiş olarıq. Qənaət prinsipi həlledici deyil, lakin abbreviaturaların yaranması səbəblərindən biridir. Abbreviasiya ona görə müvəffəqiyyət qazanır ki, o, tam yeni bir sözün yaranmasına səbəb olur [2, s.45].

Qeyd etmək lazımdır ki, abbreviaturaların yaranması ilə əlaqədar ilk tədqiqat apararlardan biri isveç alimi K.Sundendir. "Müasir ingilis dilində elliptik sözlərin tədqiqinə dair materiallar" əsərində abbreviaturaların leksik vahid kimi yaranmasının səbəbləri kimi K.Sunden aşağıdakıları qeyd edir:

1) danışanın fikrinin emosionallığını təmin edən funksional və ya semasioloji faktor və ya səbəb;

2) dil vasitələrinə və vaxta qənaət edərək mümkün qədər çox informasiyanın verilməsini təmin etmək üçün praktik istifadə faktoru və ya səbəbi;

Bundan başqa, K.Sunden alınma sözlərin ingilis dilinə uyğunlaşma faktorunu da vacib hesab edir [12, s.49].

H.Stern "Məna və mənanın dəyişməsi" əsərində abbreviaturaların yaranmasının aşağıdakı səbəblərini qeyd edir:

1) fonetik səbəblər (phonetic causes). Bunun nəticəsində **attention** sözündən **shun** düzəlib.

2) qrafik səbəblər (graphic causes). Məsələn, gentleman < **gent** > 'cənab'; advertisement < **ad** > "əlan"; sovereign < **sov** > 'müstəqil';

3) funksional səbəblər (functional causes). Funksional səbəblərə o, efimistik abbreviaturaları göstərir.

4) Səylərin qənaəti (economic causes). Məsələn,

Fall < *fall of the leaf* > 'pəyız' (amerikan ing.) [11, s.258].

L.Sapoqova abbreviaturaların səbəbini müasir ingilis dilinin monosillabizmə, yəni təkhəcalılığa meyilli dil olmasında görürdü. Lakin biz bununla qismən razılaşa bilərik, çünki bu səbəb abbreviaturaların yeganə yaranma səbəbi hesab edilə bilməz. O, digər səbəblər kimi xarici dillərdən alınma sözlərin assimilyasiyası, qənaət və emosional-stilistik tendensiyanı misal gətirir [7, s.36].

Beləliklə, fikrimizi belə yekunlaşdırırıq: ekstralinqvistik və linqvistik. Bu faktorlar isə bir-biri ilə sıx əlaqəlidir, yəni birinin olması digərinin də mövcudluğunu şərtləndirir. Bundan başqa, abbreviaturalar dildə təsadüfi hadisə deyil, dilin daxili və xarici inkişaf qanunauyğunluqlarının birgə fəaliyyəti nəticəsində yaranmış obyektiv dil hadisəsidir.

Ədəbiyyat

1. Musayev O.İ. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: Qismət nəşriyyatı, 2002.
2. Алексеев Д.И. Буквенные аббревиатуры и их классификация // М., Ученые Записки Мелекесского Гос. Пед. Ин-та, 1958.
3. Арнольд И.В. Лексикология английского языка, М.: Высшая школа, 1986.
4. Борисов В.В. Аббревиация и акронимия, Военные и научные технические сокращения в иностранных языках, М., Военное Издательство МО СССР, 1972.
5. Борисов В.В. Словарь иностранных военных сокращений, М., Военное Издательство МО СССР, 1961.
6. Карашук П.М. Словообразование английского языка, М.: Высшая Школа, 1977.
7. Сапогова Л.И. Опыт семантико-стилистического сопоставления морфемных усечений с прототипами. Канд. Дисс. Т., 1963.
8. Шеляховская Л.А. К изучению аббревиатур в современном русском языке // Вопросы словообразования и фразеологии, Ф., КГУ, 1962.
9. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles, Part VI, Morphology, L., 1946.
10. Schlauch M. The Gift of the Language, New York. 1955.
11. Stern G. Meaning and Change of Meaning, with Special Reference to the English Mening, G., 1931.

12. Sunden K. Contributions to the studies of elliptical words in Modern English, U., 1904.

13. A Dictionary of Abbreviations with especial attention to wartime abbreviations ed. by Partidge Eric, L., 1973.

14. <http://cyberlenika.ru/article/n/abbreviatsiyazakonomernoe-yavlenie>.

Summary

The reasons of the usage of abbreviations in English

This article has been dedicated to the investigation of abbreviations in English. After having investigated the reasons of the usage of abbreviations in English the author comes to the conclusion that there exist two factors that cause the usage of abbreviations in English: they are extralinguistic and linguistic factors. To the extralinguistic factors, the author relates changes in social life, such as revolutions, development of the technology, science. To the linguistic factors, the author refers the generality of communicative skills of the communicators, frequency of communication, the monosyllabic structure of the English language.

Резюме

Причины пользования аббревиатур в английском языке

Эта статья посвящена исследованию аббревиатур в английском языке. Изучив причины использования аббревиатур в английском языке, автор приходит к выводу, что существуют два фактора, которые вызывают использование аббревиатур в английском языке: они являются экстралингвистическими и лингвистическими факторами. К экстралингвистическим факторам автор относит изменения в общественной жизни, такие как революции, развитие технологии, науки. К лингвистическим факторам автор относит общность коммуникативных навыков коммуникаторов, частоту общения, односложную структуру английского языка.